

DİLÇİLİK

UOT 811.512.1

**XIII-XVI ƏSRLƏRDƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ
CÜMLƏ QURULUŞUNUN İNKİŞAF TENDENSİYALARI****ŞƏBNƏM HƏSƏNLI-QƏRİBOVA**
AMEA, Dilçilik İnstitutu, fil.ü.f.d., dosent
shabnam.hasanli@yahoo.com

Türk dillərinin sintaktik xüsusiyyətlərinin inkişafı həmişə diaxronik tədqiqatların əsas obyektinə olmuşdur. Ümumiyyətlə, türk dillərində cümlə quruluşunun tərtib edilməsi prosesi həmişə müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bu tarixən, mürəkkəb cümlənin cilalama prosesində dilin daxili inkişaf meyilləri ilə xarici ünsürlərin qarşı-qarşıya gəlməsi, və eyni zamanda prosesə yanaşmanın dəyişməsi nəticəsində müəyyən zaman kəsimində inkişaf meyillərinin də dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin sonrakı inkişaf tendensiyası nəticəsində tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsi türk dillərində paralel olaraq baş vermişdir. Sadə cümlənin öz daxilində iki istiqamətdə inkişafı nəticəsində əmələ gələn tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin növləri eyni quruluşun fərqli təkamül təzahürləridir. Sadə cümlənin həmcins üzvlərlə genişlənməsi nəticəsində əmələ gələn tabelsiz mürəkkəb cümlə ilə feili tərkiblər əsasında genişlənmə sadə cümlədən yaranan tabeli mürəkkəb cümlələr mürəkkəb fikrin nitqə fərqli ifadə tərzləridir. Hər iki mürəkkəb cümlə növləri, sadə cümlənin gerçəkliyi ifadə etmək imkanlarının genişləndirilməsi və hərtərəfli ifadə etməsi nəticəsində meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: cümlə, türk dilləri, elmi üslub, cümlə quruluşu, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə

Giriş. Türk dillərində cümlənin formalaşması və mürəkkəbləşməyə doğru inkişafı dilin formalaşdığı ilkin mərhələyə təsadüf edir. Bitmiş bir fikri ifadə edən cümlənin türk mətnlərində istifadə genişliyi, çoxçalarlılığı türk cümlə strukturunun formalaşma tarixinin qədimliyini sübut edir. Çoxəsrlik yazı nümunələrində cümlə strukturunun əsas cəhətlərinin dəyişməzliyi, səpmalara nisbətən bütün mərhələlərdə əsas qaydaların stabilliyi türk dillərində sintaktik normanın tam şəkildə sabitləşdiyini göstərir. “Teñri teg teñride bolmuş türk bilge kağan bökke olurtum” (BK_{şml} 1) cümləsi ilk yazılı mətnlərimizdən Bilge Kağan abidəsinin ilk cümləsidir. Cümlənin strukturunda predikatın mövqeyi, təyin- təyin olunan ardıcılığı artıq o dövr üçün sabit cümlə strukturunun mövcudluğundan xəbər verir. Feili sifət tərkibinin sadə geniş cümlə quruluşunun tərkibində işlənərək mürəkkəb fikri ifadə etmə şəkli türk dilində istifadə olunan

əsas cümlə tipidir. “İlgerü Şantuñ yazıka tügi süledim, taluyka kiçik tegmedim” – “İrəlidə Şantun ovalığına qədər qoşun çəkdim, dənizə az qalmış durdum”. (BK_{şml} 2) [12, 44]; “Birigerü tokuz ersinke tegi süledim, tüpütke kiçig tegmedim”- “Geridə doqquz Ersine qədər qoşun çəkdim, Tibetə az qalmış durdum” (BK_{şml} 2-3) [12, 44] nümunələri- qarşılaşdırılmalı fikrin ifadəsinin əks olunduğu cümlə tipləri VIII əsr türkcəsində cümlə strukturunun mürəkkəb fikri ifadə etmə qabiliyyətini göstərir. Bu yerdə oluruq tabğaç bodun birle tüzüldüm (BK_{şml}3), “Teñri yarlıkaduk üçün özüm olurtukuma tört ulundakı bodunug itdim, yaratdım”-“Tanrı lütf etdiyi üçün taxta oturanda dörd tərəfdəki xalqları tabe etdim, nizam yaratdım” (BK_{şml} 9) [12, 46]; “Üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış”-“Üstdə göy səma, altda qara yer yaradıldığında, ikisinin arasında insan oğlu yaradılmışdı”. cümlələrində feili bağlama tərkibləri dilin iltisafiliyi çərçivəsində mürəkkəb ifadə tərzini əks etdirmişdi.

Həmcins üzvlər vasitəsilə cümlədə bir neçə fikrin ifadəsi də Orxon - Yenisey abidələrində müşahidə olunur. Məsələn: “Begleri, boduni tüzüsüz üçün tabğaç bodun tebligın kurlugın üçün armakçısın üçün inili eçili kixşürtükün üçün begli bodunluq yañaşurtukün üçün türük bodun iledük ilin içgını idmiş, kaganladuk kaganın yitürü idmiş”- “Bəyləri və xalqı itaətkar olmadığı üçün, Çin xalqı hiyləgər və saxtakar olduğu üçün, qardaşların arasını vurduğu üçün, bəylə xalqın arasını vurduğu üçün türk xalqını qurduğu dövlət yox olmuş, xaqanını itirmiş” (BK_ş 6) [12, 52]; “Yaguk el erser, ança takı erig yerte irser ança erig yerte beñgü taş tokıtdım, bititdim.”- “Burası yakın bir mevki olduğundan, ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedi taş hakettirdim, yazdırtım”.(KT_c13) [12, 22].

Ümumiyyətlə, ən qədim yazılı abidələrimizə nəzər saldıqda cümlələrarası mənə əlaqələri əsasında mürəkkəb cümlə strukturlarının formalaşmış olduğunu görə bilərik. Tabesizlik və tabellik prinsipləri ilə yaranan belə cümlə tiplərinin daxili quruluşu müasir türk cümlə strukturundan az fərqlənir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində tabesizlik əlaqəli cümlələr arasında əlaqə yalnız intonasiya ilə mümkündür. Ə.Rəcəbov bunu həmin dövr türkcəsində bağlayıcıların, o cümlədən tabesizlik bağlayıcılarının inkişaf etməməsi ilə əsaslandırır [3, 187]. Əslində bu həm də türkcədə mürəkkəb cümlənin formalaşma xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Tarixi türk dillərində mürəkkəb cümlənin təşəkkülü. Türkcədə mürəkkəb cümlənin ilk təşəkkülü bir- birinə mənə cəhətdən yaxın cümlələrin yanaşı işlənməsi ilə formalaşmışdır və bu cümlələrdə intonasiya ilkin olaraq cümlələr arası əlaqənin ifadəçisi idi. Uzun ardıcıl cümlələrin birləşməsi qrammatik əlaqədən daha çox mənə yaxınlığı ilə bağlı idi. Bu mənə yaxınlığı qrammatik əlaqənin də yaranmasına səbəb olmuş, şəxs, zaman şəkilçiləri vasitəsilə bu əlaqə tamamlanmışdı. Məsələn, “İlligig ilsiretdimiz, kaganlığıg kagan-sıratdımız, tizligig sökürtümüz başlıgig yüküntürtümüz. -“Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık, dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş

eğdirdik”.(KT.ş 18) [12, 28] cümləsinə nəzər salsaq bu tərkib hissələrini yalnız sonluqdakı şəxs şəkilçilərinin birləşdiriyini görə bilərik. “Az yağızın binip tegdi eki erig sançdı balıkkə basıkdı ol su anta ölti”-“Az yağız atına minib hücum etdi, iki əri mizraqla vurdu, palçığa qər q etdi, o ordu orda öldü”. (KT.şml.8) [12, 38] cümləsində də zəncirvari cümlə birləşmələri arasında mürəkkəb cümlənin ilkin rüşeymləri izlənilir. N.Hacıyeva belə cümlə birləşmələri ilə bağlı olaraq yazır: “Hadisələrin birbaşa gedişatını ən sadələşdirilmiş qrammatik formada əks etdirən uzun zəncirvari cümlə silsilələri qədim türk yazılı abidələrinin dilində xarakterik idi” [13, 207]. Qeyd etmək lazımdır ki, cümlələrin bir-biri ilə yanaşı şəkildə işlənərək tabesizlik şəraitində birləşib mürəkkəb fikri ifadəsi dövrün cümlə strukturunda bağlayıcıların və birləşdirici vasitələrin ifadəsini məhdudlaşdırırdı. Ona görə ilkin mürəkkəb cümlə nümunələri bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdir. Türk dillərində mürəkkəb cümlənin inkişafını tədqiq edən Ə.Abdullayev şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin və nisbi əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrin daha qədim tarixə malik olduğunu, bağlayıcı mürəkkəb cümlələrin onlardan törədiyi qənaətindədir” [2, 69].

X.Nazarova özbək ədəbi dilinin tarixini araşdırarkən bu qənaətə gəlir ki, XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində özbək ədəbi dilində bağlayıcısız və bağlayıcı funksiyalı digər qrammatik vasitələrsiz birləşən sintaktik komponentlərdən ibarət bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr əhəmiyyətli yer tutur [14, 101]. Bu hal XI əsr abidələrində də müşahidə olunur: “Eviñ kapğı bekle, yırak tutğil er [7, 4520b.]; “Ayu birdim emdi, eşitti özüñ [7, 4566 b.]; Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin tərtibi zamanı leksik elementlər, intonasiya, pauza, söz sırası, söz təkrarı kimi vasitələr əsas rol oynayır. Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr və onların sonrakı inkişaf tempi, tabesiz və taebli mürəkkəb cümlələrin formalaşması türk dillərində paralel şəkildə həyata keçmişdir. Sadə cümlələrin geniş cümlələrə və sonradan feil tərkibləri əsasında mürəkkəbləşməyə doğru inkişafı ilə bir neçə sadə cümlənin yanaşı işlənərək mürəkkəb fikri ifadə etməsi eyni dövrə təsadüf edir. A.M.Şərbak qədim özbək dilində sadə cümlənin növlərini sadalarkən 3 cümlə tipini qeyd edir: “elementar (elementar sintaktik vahidlərin birləşməsi), genişləndirilmiş (birləşmələr hesabına) və mürəkkəbləşmiş (tərkiblər hesabına)” [15, 219]. Məsələn, XIV əsrə aid Həkim Bərəkətin “Xülasə” adlı tibbi əsərindən bir cümləyə nəzər salaq: “Şahmı- xanzal bir ovuç, asfur toxmı döğilmiş bir avuç, ısırğan diken toxmı üç dirhəm kəbərə kökinüñ qabı üç dirhəm bişürələr [6,15a79]. Cümlə sadalanan həmcins birləşmələrdən ibarətdir. Verilən söz birləşmələrində təyin və təyin olunanların yerləri dəyişmişdir ki, bu da dövrün sintaktik quruluşuna xas olan xarici təsirlərin təzahürüdür. Cümlə sadə cümlə olsa da, həmcinslik vasitəsilə cümlədən məzmun mürəkkəbliyi yaranmışdır. Yaxud da, “Gül suyu və gül yağın biraz sirkəyilə (qarışdırıb) bir bez ilə başına ura”. Buraxılmış söz bərpə edildikdə feili bağlama tərkibi əmələ gəlir ki, belə tərkibli cümlələr türk dillərində mürəkkəb cümlənin əmələ gəlməsində ilk mərhələdir. Bu şəkildə isə cümlə struktur

baxımından, cümlə daxili əlaqələr baxımından sadə cümlədir.

Türk dilli elmi üslub nümunələrində cümlənin strukturu. Mürəkkəb cümlənin predikativ kompleks tabelilik və ya tabesizlik əlaqəsi vasitəsi ilə birləşir. Türk dillərində mürəkkəb cümlənin bu əlaqə tipləri fərqli zamanlarda cümlə yaradıcı funksiya daşımışdır. Belə ki, tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşan cümlə çeşidləri ilkin mərhələdə zəif inkişaf etmişdir. Lakin xarici dillərin təsiri ilə müəyyən müddətdən sonra dilin sintaktik quruluşunda dəyişikliklərə səbəb olacaq qədər geniş yayılmışdır. Tarixən türk dillərində təyin- təyin olunan, idarə edən və idarə olunan yanaşması cümlədə aparıcı funksiya daşdığından mürəkkəb fikrin geniş sadə cümlə ilə ifadəsi üstün olmuşdur. Cümlənin sadədən mürəkkəb doğru inkişafı, daha sonra bu mürəkkəbliyin yığcamlığa doğru meyli məntiqi tabeliliyin cümlə daxili transformasiya və dəyişikliklərlə müstəqil tərəfləri birləşməyə məcbur etməsi ilə nəticələndi.

Türk dillərində mürəkkəb cümlənin təşəkkülü ilk başda *ol, bol, var, yox, deyin, təyin, diyip, alı-əli* kimi köməkçi vasitələrlə formalaşan transformaların sadə cümlə daxilində struktur dəyişikliyi edərək, genişlənməyə- mürəkkəbləşməyə səbəb olması ilə bağlıdır. Məsələn,

“Dəxi acı badamı göyündürüp katup yaqu eyləmək ol rəncə yavlaq fayidəlü nəsnədür” [6,7a/11-13];

“Bənüm şuarayıla nə qeydüm var?-dedi” [11, 140, 223 a10];

“Andan Ömer kapıda şuaradan kim vardır diyü sordı” [11, 140, 223 a113];

“İskenderi- Zulkarneyn şəhri mezkuru harap bulup imaret eyledi derlər” [10, 1485];

“Ve yakınına varıcaq üç bölük küçük dağcuazlar vardır görünür” [10, 15712];

“Dördüncü qayidə bilün kaç cinsdür anı bildürür” [5, 55b 1];

“Otları hava safı gün açuk olıcaq dermek gerek” [5, 56a9];

“Bu dayire yalunuz otları niçe qatmaq gerek anı bildürür” [5, 58 a 5].

Verilən nümunələrdə istər tərkib şəklində, istərsə də, vasitəli nitqin ifadə edildiyi cümlələrdə ümumilikdə mürəkkəb təfəkkürdən mürəkkəb nitqə keçid prosesi əks olunub. İfadə olunan fikirlər mürəkkəb quruluşa malik olduğundan cümlələri də bu quruluşda olmağa məcbur edir. Sonuncu cümləyə nəzər salsaq, buradakı mürəkkəb fikrin genişləndirilmiş sadə cümlə ilə, Şerbakın təbircə desək isə, mürəkkəbləşmiş sadə cümlə ilə ifadə olunduğunu görə bilərik. Həmin tipli cümlələr sonrakı mərhələdə ərəb və fars dillərinin təsiri ilə təxminən bu şəkildə olacaq: “Bu dayirə yalunuz anı bildürür ki, otları niçe qatmaq gerektir”.

XVI əsr çağatay və osmanlı əlyazmalarında da mürəkkəb cümlənin quruluş şəklinin tabeli mürəkkəb cümlə yönündə inkişafını izləmək mümkündür. Məsələn, “Yana koşukdur kim, uğruştek usulıda şayıdur ve bazı edvar kutubidə ol usul zikr boluptur” [8, 58]. “Amma malum bolsun kim, Aruz fennide nazm evzanı usuliniñ binasın 3 rükne koyuqturlar kim alarnı sebeb ve veted ve fasıla

dipdürlər” [8, 13].

Sadə cümlənin öz daxilində iki istiqamətdə inkişafı nəticəsində əmələ gələn tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə növləri eyni quruluşun fərqli təkamül təzahürləridir. Sadə cümlənin həmcins üzvlərlə genişlənməsi nəticəsində əmələ gələn tabesiz mürəkkəb cümlə ilə feili tərkiblər əsasında genişlənen sadə cümlədən yaranan tabeli mürəkkəb cümlələr mürəkkəb fikrin nitqdə fərqli ifadə tərzləridir. Lakin hər iki növ cümlələr sadə cümlənin real gerçəkliyi ifadə etmə imkanlarını məqamına görə genişləndirməsi, hərtərəfli ifadə etməsinə görə seçilir. “Mürəkkəb cümlə real gerçəkliyin müəyyən bir fraqmentinin – kommunikativ fokusa yerləşdirilməsi tələb edilən fraqmentinin daha geniş və hərtərəfli ifadəsidir” [1, 156]. Bu geniş və hərtərəfli ifadə zamanı izlənən yolun qrammtik cəhətdən adlandırılması isə konkret qəliblər çərçivəsində baş verir. Məsələn, “*Məgər* harfdür ki, mahall- i zannda, yani muhtemeli- qaribde istimal olunur, bir kişi bir əmr fikr eylər, eylər də məgər şöylə ola, yəni, bənüm qatında maznun və muhtəməl-i qarib budur deməkdir” [4, 55]. Nümunənin ilk baxışdan “ki”-li budaq cümlə olduğu və beləliklə, tabeli mürəkkəb cümlə olduğu anlaşılır. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, tabeli mürəkkəb cümlə nümunəsi ərəb dilinin təsirini özündə çox gözəl şəkildə əks etdirməklə yanaşı, bu məqamda ifadə etdiyi fikir fraqmentinin genişliyi və əhatəliyi baxımından diqqəti cəlb edir.

Yaxud da:

“Bilgil kim, çox uyqu dimağı ağır eyler içeruki ve taşrakı anlamağı künd eyler amma mütedil uyqu nefسانی quvveti süst eyler ve tabiat quvvetine yardım eder” [5, 39 a/1-3]. XIV əsrə aid bu nümunədə həm qarşılaşdırma yolu ilə iki bir-birindən fərqli fikir irəli sürülmüş, həm də mübtədə budaq cümləsi quruluşu istifadə edilmişdir.

XVI əsrə aid Abuşka lüğətindəki “Çəngə Cağatay adətində dügin olduğu məhəldə ərlər və avratlar əllərin qarsup makamı- nəvaya məxsus bir savtıla ırduqlarına derlər” [9] cümləsində ardıcıl şəkildə bir neçə fikir ifadə edilsə də, cümlənin ifadə planı sadə cümlə strukturuna uyğundur. Sadə ifadə planı mürəkkəb məzmun planını əks etdirmişdir. Cümlə “dügin olduğu məhəldə”, “ərlər və avratların əllərini qarsup” “nəva muğamına məxsus musiqi ilə oxuduqlarını” əks etdirsə də cümlədaxili formal sintaktik əlaqə bir predikat ətrafında tamamlanır.

Nəticə. Ümumiyyətlə, türk dillərində cümlə strukturunun mürəkkəbləşməsi prosesi hər zaman müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu isə tarixən mürəkkəb cümlənin cilalanması prosesində dilin daxili inkişaf meyilləri ilə yad ünsürlərin qarşı- qarşıya durması, müəyyən zaman çərçivəsində prosesə yanaşma tərzinin dəyişməsi ilə inkişaf meyillərinin də dəyişməsi ilə bağlı bir məsələdir. Türk dillərinin sintaksisinin tarixi inkişafı bugünkü budaq- baş cümlə münasibəti əsasında formalaşmamışdır. Mürəkkəb cümlənin bu meyl əsasında inkişafı cilalanma prosesi sırasında daha çox flektiv dillərə məxsus strukturun türk dillərinə yol tapması nəticəsində meydana çıxmışdır. Əlbəttə, burada şərt

budaq cümləsini müstəsnaadır. Çünki, şərt budaq cümləsi ilkin dövrlərdən özünü göstərir və ilk başlarda, digər feil tərkibləri ilə eyni struktur çərçivədə çıxış etmişdir.

Beləliklə, XIII-XVI əsrlər türkdilli elmi əsərlərin cümlə strukturunda mürəkkəb cümlənin inkişafında iki tendensiya müşahidə olunur:

1. Türk dillərinin cümlə strukturunun spesifik cəhəti olan tərkiblər əsasında formalaşan cümlələr.

2. Flektiv dillərin təsiri ilə formalaşan “ki” bağlayıcılı mürəkkəb cümlələr.

XIII-XVI əsr elmi üslubuna aid əsərlərdə hər iki tip mürəkkəb cümlə strukturu konkret dərəcədə işləkliyə malik idi. Bu işləklik XIII-XIV əsrlərdə tərkib əsaslı cümlələrə meyilli idisə, XV-XVI əsrlərdə, xüsusilə Osmanlı və Çağatay dil mühitinə aid elmi əsərlərdə ki budaq cümləli mürəkkəb cümlələr açıq üstünlük qazanmışdı. Dillərin sonrakı inkişafında bu və ya digər türk dillərində də bu tendensiyalardan biri aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM- İnnovation, 2016, 360 s.
2. Abdullayev E. Türk dillərinin tarixsel inkişaf problemi. Ankara: TDK yayınları, 1996, 176 s.
3. Rəcəbov Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan, 2006, 480 s.
4. Bergamalı K. Müesseretul- ulum. Hazırlayan: E.Karabacak. Ankara: TDK yayınları, 2002, 290 s.
5. Berekət H. Tuhfei-Mübarizi. Hazırlayan: B. Erdağı Doğuer. Ankara: TDK yayınları, 2013, 486 s.
6. Berekət H. Hülasa. Hazırlayan: B. Erdağı Doğuer. Ankara: TDK yayınları, 2016.
7. Hacib Y.H., Qutadğu bilig. İstanbul: Kəbalcı yayınevi, 2008, 1285 s.
8. Nevai A. Mizanül- evzan. Hazırlayan: K.Eraslan. Ankara: TDK yayınları, 2015, 198 s.
9. Niyazi.El- luğatu- Nevaiyye vel- istişhadatu- l- çağatiyye. Ankara: TDK yayınları, 2011 s. 1110 s.
10. Piri Reis. Kitabı- Bahriyye. Editor: Ertuğrul Zekai Ökte., Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, 1988, 1830 s.
11. Şirvanlı M. Tarihü ibni- Kesir tercümesi. Ankara: TDK yayınları, 1996, 754 s.
12. Tekin T. Orhon Yazıtları. Ankara: TDK yayınları, 2008, 200 s.
13. Гаджиева Н. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М.: Наука, 1973, 408 с.
14. Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка. (конца XV- начала XVI в.) Ташкент, ФАН, 1979, 160 с.
15. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Академия Наук СССР, 1962, 274 с.